

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Б. Й. ЗАЛЬМОН * (ФРН, Кельн)

Православ'я в Україні (1917—1938)

Завдання даної статті — висвітлити історію православ'я в Україні з 1917 до 1938 рр. на матеріалах західних дослідників. В їх числі можна назвати й українця Богдана Боцюрківа та росіянина Дмитра Поспеловського. Слід зазначити, що в деякого з авторів, навіть у німця Рудольфа Армштарка^{1,2}, помітний тенденційний підхід стосовно названої теми.

Автор даної статті дослідив усі можливі точки зору щодо таких суперечливих питань, як канонічність Української автокефальної православної церкви, значення й моральне право митрополита Сергія на свої декларації 1926—1927 рр., проте не спиняється на них. У статті, скоріш, зроблено спробу змалювати події якомога об'єктивніше. Мається на увазі те, що більшість з використаних автором досліджень стосовно релігійних питань у Радянському Союзі тривалий час взагалі були недоступними, а сьогодні доступність праць західних учених часом обмежується фінансовими можливостями інститутів тощо. Хотілося б, щоб дана розвідка послужила трампліном у подальшу дискусію.

Отже, заглянемо в далеке минуле...

Революція і громадянська війна

Після лютневої революції в Росії Тимчасовий уряд займався в першу чергу проблемами сільського господарства та продовженням світової війни. Що ж до релігії, то ним було призначено нового обер-прокурора В. Львова, який встиг зробити деякі посадові перестановки у Священному Синоді Російської православної церкви (РПЦ). У другій половині 1917 р. розпочалася підготовка до Всеросійського церковного собору (ВЦС). Тоді РПЦ ще вдалося підтримувати статус державної релігії³.

В Україні до 1917р. серед священиків та ієрархів було мало національно-церковно свідомих, бо і в середовищі народу поділу між українцями й росіянами в національно-ідеологічному розумінні майже не було⁴. Однак з оголошенням названого собору виділилася, з одного боку, консервативна група, що згуртувалася навколо Антонія (Храмовицького), архієпископа Волинського. Росіянин Антоній виступав за відновлення патріархату і вважався "як відомим фанатиком царистського православ'я, так і безкомпромісним противником українців та "їх національного і культурного відродження"⁵. З іншого боку, прогресивне угруповання навколо протиєрея Василя Липківського захищало принципи так званої соборності церковної структури. Цьому принципу відповідали єпархіальні зібрання з мирянами по всій Україні, на яких делегати вимагали проведення Всеукраїнського церковного собору (ВЦС). Слід зазначити, що спочатку думка про автономію українського православ'я була ближчою, ніж про його автокефалію⁶.

Різноманітні українські комісії та заснована 23 листопада 1917р. Всеукраїнська церковна рада (ВЦР) поряд з боротьбою за незалежність займалася підготовкою Всеукраїнського церковного собору, але Володимир

(Богоявленський), митрополит Київський, не підтримував її діяльність. Тим часом у листопаді в Москві було відновлено патріархат, і патріархом обрали Тихона (Белавіна). Зміцнена цим кроком РПЦ дозволила запланований собор українців, проте відхилила такі конкретні вимоги, як вживання української мови в богослужіннях ⁷.

23 січня 1918 р. більшовики прийняли декрет про свободу віросповідання й совісті, а також відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Але до того, як цей закон знайшов своє застосування в Україні, в ній одні насильницькі події змінювали інші. Наприкінці 1917р. Червона гвардія вирушила в Україну, щоб перешкодити здійсненню її прагнення до незалежності. В грудні більшовики протиставили Українській Народній Республіці свій конкурентний радянський уряд у Харкові.

Коли 7 січня 1918 р. із запізненням відкрився Всеукраїнський церковний собор, Червона гвардія вже наближалася до Києва. Головував на соборі Подольський єпископ Пимін (Пегов), а митрополит Київський Володимир став його почесним президентом. Українському крилу собору не вдалося обрати головою одного із своїх кандидатів — архієпископа Олексія (Дородніцина) чи єпископа Дмитрія (Вербіцького). Коли головування перейшло до Антонія (Храповицького), який став митрополитом Харківським, а русофіл Євлогій (Георгієвський), архієпископ Волинський, очолив "Комісію по українізації церкви", то ВЦС уже не міг здійснити жодні свої домагання ⁸.

Радянські війська увійшли в Київ майже водночас з оголошенням Четвертим універсалом УНР незалежності України. Собор тоді вже припинив свою роботу, побоюючись більшовиків. Нагадаємо, що "серед жертв терору, хвиля якого вже піднімалася, був і митрополит Володимир; його розстріляли 24(25) січня в Лаврі. Єпископам Євлогію та Антонію вдалося втекти" ⁹.

Хоч радянська влада тільки 1920 р. остаточно закріпилася в Києві і в центральній та східній Україні, православна церква вже з 1918 р. зазнавала переслідувань з боку більшовиків та Червоної армії. З 1919 р. почалося руйнування й пограбування церков, вбивства священнослужителів. При цьому змішувалися релігійні гоніння й боротьба з українським націоналізмом ¹⁰. Багато священнослужителів загинули в Україні після захоплення її більшовиками в 1920—1921 рр. "

На Пасху 1918 р. Антоній (Храповицький) став новим митрополитом Києва. Таким чином, ВЦС, який за гетьмана Скоропадського іноді збирався, залишився під російським впливом. 9 липня 1918 р. собор встановив автономний статус для всіх православних єпархій в Україні. Але цей крок зробив канонічну автокефалію майже неможливою, тому що юрисдикція патріарха РПЦ Тихона зберігалася. У той час міністр культури Олександр Лотоцький вимагав автокефалію, згідно з територіальним принципом, властивим Східній церкві ¹². Та незабаром владу в Україні захопила Директорія, яка розпустила Всеукраїнський церковний собор і затримала Антонія та Євлогія, вважаючи, що таким чином можна подолати опір національної православної церкви.

1 січня 1919 р. Директорія надала чинності автокефалії українського православ'я, посилаючись на Четвертий Вселенський Собор, згідно з яким, церковне територіальне управління мало відповідати державному. Але, з церковноправової точки зору, для цього не вистачало взаємної згоди єпископів та визнання іншими автокефальними церквами, перш за все Константинопольською патріархією.

Однак, коли протягом 1919р. більшовики просувалися на захід України, центр національно-церковного руху зосередився в Кам'янці-Поділь-

ському, де знаходився й центр управління Директорії Симона Петлюри. Заступником автокефалії там виступав професор Іван Огієнко, майбутній ієрарх Іларіон. Йому протидівав вищезгаданий архієпископ Пимін (Пегов). Але після того, як українські ієрархи, які підтримували ідею автокефалії, змушені були тікати в Польщу, всі дії в напрямку її запровадження з 1 січня 1919 р. тимчасово припинилися¹³. Винятком була одна українсько-національна парохія в Києві, яка встигла зареєструватися, незважаючи на опір вірних Москві церковників. Митрополит Василь (Липківський) згадував перше богослужіння першої української парохії 9 травня (за старим стилем) 1919р., вважаючи його днем народження Української автокефальної православної церкви. Майбутній глава УАПЦ також згадував, як віруючі плакали, почувши Євангеліє й псалми на українській мові¹⁴. Липківський порівняно довго був настоятелем Софійського собору в Києві.

Створювалися й інші українофільські парохії. Політика Москви в питанні релігії виявилася корисною для української національної церкви. Прагнучи ослабити Московську патріархію, більшовицький режим підтримував націоналістичні схизми, хоч закон про відокремлення церкви від держави офіційно торкався, звичайно, всіх релігійних общин¹⁵. В результаті такої політики відкрилися нові обставини щодо наявності церковного майна. ВЦС, в рядах якого був і Липківський, після провокації єпископа Московської патріархії знову проголосив 5 травня 1920 р. автокефалію українського православ'я, незважаючи на те, що вона вже була державно узаконена 1 січня 1919р. ВЦС зробив цей вирішальний крок без свого єпископату. Вихід із становища, що склалося, був один — канонічний православний ієрарх повинен був висвятити одного кандидата ВЦС в єпископи. Та виконати це прохання відмовилися і Парфеній (Левицький), архієпископ Полтавський, і єпископ Антонін (Грановський), і Агапіт, архієпископ Катеринославський. Дехто відмовився під тиском екзарха РПЦ в Україні Михайла (Єрмакова). Крім того, наприкінці серпня 1921 р. два претенденти, які мали намір попросити патріарха-католика Грузинської православної церкви про висвячення в єпископи, дісталися лише до Харкова¹⁶.

Після того, як 15 серпня 1921 р. вірна Московській патріархії "Конференція єпископів усієї України" не визнала ВЦС та його домагань, національно-церковні діячі скликали на жовтень Перший Всеукраїнський Церковний Собор УАПЦ¹⁷.

Для автономної РПЦ в Україні конкуренція з УАПЦ стала проблемою, що дорівнювала зростаючим гонінням з боку більшовицького уряду в Москві. З 1918 по 1921 рр. православ'я зазнало багато лиха від діючого законодавства, що перешкоджало релігійному навчанню священників, а також від націоналізації наявного церковного майна, конфіскації культових предметів, а також від арештів та заслання багатьох ієрархів, що вже тоді почалися¹⁸. Тепер УАПЦ привертала до себе багатьох національне свідомих віруючих-українців. А в ролі арбітрів у протистоянні двох церков несподівано виступили партійні працівники — комуністи й формальні атеїсти, які реєстрували приходи чи виділяли одній з двох парафій (різних орієнтацій) церковні приміщення тощо. Отже, доля православ'я була в руках його непримиримого ворога...

14 жовтня 1921 р. в Києві відбувся Перший Всеукраїнський церковний собор УАПЦ. Екзарх РПЦ в Україні Михайл (Єрмаков) одразу оголосив його неканонічним і недійсним. 500 делегатам, у тому числі 60 священникам під головуванням Михайла Мороза, було ясно, що дійсно доведеться створювати єпископат. Останні спроби досягти канонічного ви-

свячення (хіротонії) були невдалими. Тоді більшість делегатів звернулася до аргументів Чеховського про те, що за певних умов висвячення церковною радою, тобто пресвітерами, вважається канонічним¹⁹.

Володимир Чеховський був богословським теоретиком ВЦС. Його аргументація, в принципі, служить і сьогодні виправданням канонічності УАПЦ, тим більше, що в 1922 р. Іоанн (Теодорович), єпископ Вінницький, конкретизував цю теорію. Висновок Чеховського базувався на чотирьох пунктах: історична рівноправність усіх церковників незалежно від сану, вибори пресвітерами в час апостолів, вибори й посвячення в сан патріарха пресвітерами в Олександрії до III ст., а також те, що посвячення є церковноправовим питанням, яке підлягає змінам, а тому не є догмою²⁰.

Однак багато учасників собору не погодилися з такою аргументацією, і тому ті, хто виступав за апостольську наступність, покинули його. Після цього виявилось, що більшість делегатів, які залишилися на соборі, проголосували за вибори і висвячення пресвітерами.

21 жовтня 1921 р. собор проголосив протоієрея Василя Липківського на висвячення в сан архієпископа і митрополита усієї України. Ця подія відбулася 23 жовтня в Софійському соборі водночас із висвяченням в єпископи Нестора Шараєвського. 30 священників, які залишилися, миряни собору та інші віруючі, поклавши руки на плечі кандидатів та один одному, утворили цеп і продемонстрували тим демократичну синодальну форму управління з участю мирян. Відтоді на УАПЦ лежить пляма "неканонічних самозванців"²¹. У подальшому православні віруючі вже не могли уникнути розколу в Україні, тому що "з цього питання виникла різка полеміка між "тихонівцями" та автокефалістами (липківцями)"²².

За наступні після висвячення дев'ять місяців митрополит Василь збільшив єпископат УАПЦ, підготувавши ще 22 претенденти в єпископи згідно з традиційним обрядом. Крім того, 30 жовтня 1921 р. Перший Всеукраїнський церковний собор УАПЦ проголосив свої статuti. Однак через те, що приходи, які прагнули до реформ, відмовилися від православної традиції, значна частина населення, головним чином сільського, сприйняла їх погано. Реформи торкалися зачіски й бороди священників, їх цивільного одягу, а також права ієрархів женитися, розлучатися, повторно вступати в шлюб і т. п. Ці питання, як відомо, сягають давнього спору між світським і чернечим духовенством.

УАПЦ висунула вимогу вважати українською національною церквою, оскільки вона не визнає приєднання України до Росії в XVII ст. і вважає підпорядкування Київської митрополії Московській юрисдикції неканонічним. Автокефаліє™ впровадили українську мову замість церковнослов'янської в богослужіння, і це принесло їм успіх у середовищі інтелігенції та духовенства²³.

Коренізація українського православ'я Москвою у 20-і роки

Уряд Радянського Союзу в 20-і — на початку 30-х років проводив політику так званої коренізації. Вона була корисною для розвитку української освіти, мови, загалом культури, але в галузі релігії призводила лише до інцидентів. Знищення будь-якої форми релігії, як "опіуму для народу", залишалося одним з першочергових завдань комуністів. Однак радянський уряд тимчасово віддавав перевагу православним схизмам і сектам, маючи на меті підірвати традиційно впливову позицію РПЦ серед народу. Що ж до УАПЦ, то її в Україні сприймали як національний відкол від Москов-

ської патріархії. Більшовицьке керівництво, приділяючи увагу церкві, реєструючи приходи й спілкуючись з церковнослужителями, заступилося за автокефалістів²⁴.

Статистичні дані про кількість УАПЦ дуже відрізняються одне від одного, оскільки всі вони готувалися або церквою, або державою. Завбачливий аналіз дозволяє стверджувати, що на початку 1924 р. до УАПЦ у 1100 приходах належало близько 30 єпископів і 1500 священників та дияконів. Помітною була тенденція до збільшення їх кількості. Автокефальний рух досяг своєї вершини в 1924—1925 р., коли близько шести мільйонів стали вірними УАПЦ. Водночас вона знаходила дедалі більше прихильників у західноєвропейській та північноамериканській еміграції²⁵. Розширення автокефальної православної церкви відбувалося завдяки місіонерським подорожуванням митрополита Василя (навіть на сході СРСР створювалися приходи УАПЦ).

В Україні помітним був рух УАПЦ із заходу на схід — у таких містах, як Харків, та в Донбасі до РПЦ Московської патріархії належало значно більше віруючих, ніж на заході республіки. Це пояснювалося тим, що на сході проживало більше росіян та русифікованого чи русофільського населення. Центрами автокефального руху були Поділля та Київ.

Велика кількість ієрархів в УАПЦ пояснюється прагненням до займання єпископами усіх нових маленьких церковних відомств. РПЦ, в свою чергу, також намагалася не відставати. Внаслідок цього суперництва багатьом малоосвіченим священникам, які погано знали навіть богослов'я, було легко стати єпископами²⁶.

Незважаючи на величезну кількість віруючих, що складалася переважно з інтелігенції та сільського населення, які захищали українську мову в богослужіннях, перед УАПЦ залишалося завдання — добитися визнання Московською та Вселенською патріархіями. А з 1924 р. перед нею постала ще одна проблема: церковна політика радянського уряду щодо УАПЦ різко змінилася — від надання автокефалам привілеїв через зростаюче гоніння до знищення в 30-і роки.

УАПЦ була тісно зв'язана з українським національним рухом, якому вдалося в 1918 р. створити незалежну Українську Народну Республіку (УНР). УАПЦ постулювала відокремлення церкви від держави, однак її політичне забарвлення було очевидним, оскільки її теоретик Володимир Чеховський був прем'єр-міністром УНР²⁷.

Отже, ставлення радянського уряду до УАПЦ змінювалося тому, що більшовики ототожнювали її з українським національним та націоналістичним рухом. Це свідчить про те, що національне спрямована церковна політика не стала частиною коренізації. Навпаки, радянський уряд почав використовувати церкву Московської патріархії у своїх власних інтересах. У відповідь на зв'язок УАПЦ з націоналістичним рухом він змушений був відвернутися від тих відколів, які підтримував протягом кількох років²⁸. При цьому уряд посилався на Конституцію УРСР, згідно з якою релігія допустима лише у випадку, якщо вона не служить політичним цілям²⁹. А тим часом "у керівництві УАПЦ було кілька офіцерів Петлюри, які пішли в підпілля, та інтелігентів, які байдуже ставилися до церкви. Привід достатній, щоб звинуватити все церковне управління в націоналістичній конспірації"³⁰.

У 1925—1926 рр. заходи ДПУ України стосовно УАПЦ набули конкретності. Почалася хвиля арештів, жертвами якої стали новий президент ВЦС Василь Потієнко, голова ВЦС Липківський (30 червня 1926 р.) та Олександр (Ярещенко), архієпископ Харківський. Єпархію в Харкові — тоді столиці УРСР — взяв на себе єпископ Іван (Павловський). Під тис-

ком міжнародної консисторії ВЦС повинен був 31 липня — 1 серпня 1926 р. припинити свою діяльність³¹.

За допомогою ганебних компромісів, що включили й зняття з посади голови ВЦС Василя Липківського, ті, хто залишився, забезпечили існування УАПЦ. На основі нових статутів вона знову зареєструвалася 10 грудня 1926 р. Вийшло в світ (хоч і під цензурою) сім номерів журналу "Церква і життя". Про розрядку у відносинах між урядом і УАПЦ свідчить також звільнення з-під арешту Липківського, Потієнка та ін.

За таких обставин 17 жовтня 1927 р. зібрався Другий Всеукраїнський церковний собор УАПЦ як "самокритичний собор"³². На ньому в присутності агента таємної поліції Каріне делегати повторили раніше висловлені докори і звинуватили Липківського, Ярещенко та Потієнка в контрреволюції. Липківського не врятувала навіть заява про лояльність. Собор затвердив зняття з посади митрополита Василя, якого того ж року було знову заарештовано. Новим главою УАПЦ було обрано молодого єпископа Миколая (Борецького), який палко виступав проти націоналізму³³.

Нова політика Сталіна з кінця 20-х років призвела до того, що автокефальна церква втратила підтримку в особі заможних селян і малих підприємців. Уже в 1928 р. помітним стало різке падіння кількості віруючих. Через рік вже не було жодних сумнівів у тому, що мета радянського уряду — цілковите знищення УАПЦ. Почалася нова хвиля арештів, що охопила діячів усіх галузей життя. Серед них було багато єпископів, сотні автокефальних священиків, у тому числі й Володимир Чеховський. Знову ВЦС та його локальні поради перестали діяти. Приводом до репресій було твердження, нібито Н.КВС виявив буржуазно-націоналістичну "Спілку Визволення України", яка мала намір роз'єднати Радянський Союз³⁴. На відкритому "Процесі сорока п'яти" українських священиків звинувачували в контрреволюції, саботажі та шпіонажі. З рядів УАПЦ допитували, вимагаючи зізнань, трьох, у тому числі й Чеховського. Інші, серед них Потієнко й Мороз, виступали на суді як свідки. Під час судового розгляду в Харкові у квітні й травні 1930 р. Чеховського засудили до смертної кари, але замінили її на багаторічне ув'язнення. Наслідком цього процесу була втрата УАПЦ через депортацію та ліквідацію без будь-яких юридичних підстав більше половини своїх ієрархів, у тому числі й митрополита Миколая (Борецького)³⁵.

Ще до вищезазначеного процесу відбувся нав'язаний УАПЦ позачерговий собор 40 єпископів, які поки що залишалися на волі. Собор відкрив дорогу присудам. 28—29 січня 1930 р. УАПЦ назвала себе антирадянською і контрреволюційною, підтвердила націоналістично-антирадянську діяльність Липківського, Ярещенко, Чеховського та інших і заявила про свій розпуск. Це дало радянському уряду можливість "захищатися від звинувачень у проведенні релігійних гонінь, а також виправдовуватися за знищення церкви"³⁶.

Незначна кількість церковників, які не зазнали репресій, продовжувала очолювати свої приходи, не маючи ієрархічного сану. Такі приходи вже не належали ні до якої церковної організації³⁷.

Для РПЦ в Україні 20-х років певною проблемою була конкуренція з УАПЦ. За приблизними підрахунками, третина православних віруючих в Україні прилучилася до УАПЦ, а дві третини — до церкви Московської патріархії³⁸. Крім того, РПЦ в Україні, як і в інших регіонах Радянського Союзу, терпіла від гоніння з боку уряду та поширення схизматичних (розкольницьких) рухів³⁹. З 1918 р. вона мала в Україні статус автономної, який було затверджено патріархом Тихоном у 1922 р. Проте назва Автономна Українська православна церква не мала успіху (крім періоду Дру-

гої світової війни). Водночас Українська автономна православна церква (РПЦ) на певний час зменшувала залежність від Московської патріархії. У 1921 р. патріарх Тихон направив в Україну російського архієпископа Михайла (Єрмакова) у зв'язку із загрозливим станом церкви. В той час Київська митрополія після втечі Антонія (Храповицького) за кордон, залишалася без свого глави⁴⁰.

Ще 19 січня 1918 р. патріарх Тихон наклав анафему на всіх, хто переслідував православ'я. Звичайно, в першу чергу він мав на увазі комуністів. У травні 1922 р. Тихона заарештували, а 25 червня 1923 р. звільнили, передусім з огляду на зовнішньополітичні причини⁴¹. Але за цей час єпископу Антоніну (Грановському) і схизматичній "Живій церкві", що згодом стала відомою як обновленський рух, вдалося підступним шляхом добитися реєстрації й підтримки з боку влади, а також визнання стародавніми патріархіяма в Єрусалимі, Олександрії та Константинополі⁴². Реформаторські статuti "Живої церкви" багато в чому відповідали УАПЦ, оскільки з середини 20-х років "її головне завдання полягало в тому, щоб застерегти від будь-якої незалежної Української православної церкви, що виникає чи існує окремо від Російської церкви. Таким чином московський уряд намагався ловити "душі за російську справу"⁴³. Радянська влада віддавала перевагу обновленням і всіляко підтримувала їх, у тому числі й виділенням їм церков. Тим самим вона засвідчувала, що її релігійна політика залишалася осторонь коренізації. В листопаді 1924 р. обновленням було виділено близько 3 000 церков в Україні. У 1925 р. 16 540 священників-обновленців і 192 ієрархи служили у 12 593 приходах, що становило більше половини складу РПЦ. 1926 р. обновленський рух охопив близько 8 млн віруючих у 33 єпархіях Росії й України⁴⁴. Проте ці дані не відображають ставлення віруючих до обновленців, яких основна маса народу відторгнула, головним чином через вищезазначений політичний фон⁴⁵. Так, віруючі в селах продовжували ходити в ту церкву, яку вони завжди відвідували, і мало цікавилися формальною її реєстрацією чи дійсним віросповіданням священника.

Радянська церковна політика призвела зрештою до зриву обновленського руху, коли уряд перестав підтримувати схизми. Крім того, обновленці не мали успіху через свій спосіб життя та *modus vivendi* зі світською владою, що дійшло "до ідеологічного синкретизму, до нелегального змішування християнської віри з діалектичним і історичним матеріалізмом"⁴⁶.

7 квітня 1925 р. помер патріарх Тихон. Згідно з його заповітом наступником, РПЦ повинна була привести церковне життя у відповідність з вимогами радянської влади⁴⁷. Однак єпископи РПЦ не могли обрати нового патріарха, а режим тільки після того, як відхилив кілька кандидатів, дав згоду на обрання Петра (Полянського), митрополита Крутицького, намісником патріаршого престолу. Однак незабаром його вислали на північ СРСР, де 29 серпня 1936 р. він помер.

Митрополит Петро, очевидно, став жертвою обновленців, яких він не визнав. Вислали його як антидержавного діяча, коли "радянський уряд продовжував визнавати обновленську схизму як легальну православну церкву Росії, заперечуючи такий статус для патріаршої церкви"⁴⁸. Його церковно-службові обов'язки прийняв на себе Сергій (Страгородський), митрополит Нижньогородський, який фактично керував РПЦ 18 років: десять років — як заступник намісника патріаршого престолу, сім років — як його намісник і менше року — як патріарх. Сергій повернувся до лояльного ставлення РПЦ стосовно Радянської влади ще до того, як остання в травні 1927 р. визнала Священний Синод, а його — заступником намісника патріаршого престолу і зрештою зареєструвала РПЦ. Він уже 1926 р.

заявив про лояльність церкви і підкреслив, що обов'язок пастирів РПЦ — бути вірними радянській владі, незважаючи на несумісність їх світоглядів. Однак уряд не прийняв цієї заяви, а незабаром Сергія було заарештовано. Після того, як його випустили з тюрми, а РПЦ було зареєстровано, він повторив декларацію про лояльність у посланні до пастирів та пастви в липні 1927 р., яке було опубліковане в газеті "Известия" в серпні 1927 р.⁴⁹

Терор у 30-і роки

У період першої п'ятирічки і зміцнення влади Сталіна політика щодо релігії в СРСР різко загострилася. Згідно з антирелігійною пропагандою, яка ще з середини 20-х років активізувалася, уряд тепер прагнув до найшвидшого знищення будь-якої релігійної форми життя. Але спочатку він повинен був визнати, що з січня 1930 р. церковна діяльність УАПЦ не просто припинилася. Щоб забезпечити контроль над приходами, які перебували в підпіллі, режим допустив нове утворення автокефалістів під назвою "Українська православна церква". На Четвертому Всеукраїнському церковному соборі (грудень 1930 р.) було відновлено УАПЦ, а митрополитом обрано Івана (Павловського), митрополія якого перемістилася в Харків⁵⁰.

Про вільну духовну діяльність цієї церкви не може бути й мови, навпаки, "1930-ті роки принесли фізичне знищення цілої ієрархії УАПЦ і більшості її священиків та віруючих"⁵¹. Акціям ДПУ України та НКВС слугував введений 15 травня 1929 р. в Конституцію УРСР новий закон про релігійні общини, яким заборонялася релігійна пропаганда. Церковники й віруючі зазнавали гоніння, якщо будь-яке релігійне дійство відбувалося поза церковним приміщенням⁵². "Фізичне знищення служителів релігії усіх напрямів досягло своєї вершини, коли приїхав уповноважений Сталіна по Україні П. Постишев, і ще більших, безприкладних розмірів досягло воно з початком діяльності Єжова в галузі юстиції"⁵³.

Священики й віруючі терпіли не тільки від політично-релігійних утисків, а й від великого голоду в 1932—1933 рр., який перетворив життя в боротьбу за існування. Під приводом цієї боротьби органи влади конфіскували культові предмети з церков. Внаслідок масового закриття храмів віруючі вже не звертали увагу на їх орієнтацію, а ходили в ті, де ще відбувалися богослужіння і де священики справляли таїнства (хрещення, причащення, миропомазання, церковний шлюб, соборування тощо). А тимчасом церковникам ставало дедалі важче жити через скажені податки, до того ж церкви повинні були сплачувати мито як приватні заклади, і ці платежі також лягали на плачі священиків. Вижити вони могли лише завдяки пожертвам віруючих приходу⁵⁴.

Закриття й зруйнування церков відбувалося за певною схемою. У великих містах до міських рад надходили партійні директиви про те, що для розширення вулиці чи спорудження будинку треба підірвати ту чи іншу церкву. Використовувався й інший спосіб: завищені податки призводили священиків до неплатоспроможності, внаслідок чого церкви закривали або використовували їх не за призначенням. А в селах місцеві партійні організації ці питання вирішували просто — немає грошей на ремонт чи підтримку церкви — значить, вона не потрібна. Часто церкви руйнували й без визначення причин — як "форуми контрреволюції"⁵⁵. Наприклад, у Києві Софійський собор з 1934 р. перетворили на музей; Києво-Печерську лавру ще з 1926 р. використовували не за призначенням, а з 1933 р. також перетворили на музей — антирелігійний. 1935 р. зруйнували Успенський собор Богородиці, в якому автокефальний митрополит Іван (Павловський) влаштував свій приход. Багато ієрархів колишньої УАПЦ зазнали те-

рору 30-х років, у тому числі Липківський, якого в 1938 р. було заслано на північ. Його доля залишається невідомою; не повернувся з Туркменістану Ярещенко; Павловського 1936 р. заслали в Казахстан, і там він помер; невідомо куди вислали Чеховського. До 1936 р. 24 єпископи і понад 2000 автокефальних священиків стали жертвами державного переслідування. Під час показових процесів 1937—1938 рр. всіх автокефальних священиків, котрі не зникли в підпіллі, було засуджено як буржуазних націоналістів. З рядів автономної РПЦ в Україні найвідомішою жертвою був екзарх Костянтин (Дьяков), архієпископ Київський. Його розстріляли в 1937 р.⁵⁶

Modus vivendi, до якого дійшли, з одного боку, митрополит Сергій як заступник намісника патріаршого престолу і, з другого, — радянський уряд, не зміг уберегти РПЦ в Україні і в усьому Радянському Союзі від майже цілковитого зруйнування релігійно-церковного життя в 30-і роки. Доля Української автокефальної православної церкви з грудня 1930 р. була такою ж, якщо не гіршою. Навесні 1936 р. закрилася остання парафія автокефалістів у Києві — парафія митрополита Івана (Павловського). Протягом року було ліквідовано останні приходи в країні, їх священиків заарештовано або вислано⁵⁷.

Духовенство РПЦ боролось з тими церковниками у своїх рядах, які не визнали декларацію митрополита Сергія в 1926—1927 рр. про лояльність і в майбутньому створили в підпіллі так звану церкву в катакомбах.

Радянський уряд знищив адміністративну структуру РПЦ в Україні. 1937 р. було заслано останніх єпископів, залишалось зовсім мало священиків у підпіллі. Період жорстокого переслідування тривав до 1938 р.⁵⁸

* Б. Й. Зальмон народився 14 листопада 1964 р. у м. Кельні (Західна Німеччина) в сім'ї вчителя. З 1986 р. він вивчав слов'янську філологію, східноєвропейську історію та південну славистику в Кельнському та Волгофадському державних університетах. 1964 р. закінчив філософський факультет Кельнського університету і одержав звання магістра. 1995 р. одержав диплом журналіста по Європейському Союзу. З того ж року почав працювати над докторською дисертацією на тему "Російська православна церква в радянській Україні в роки Другої світової війни", у зв'язку з чим з 1996 по 1997 рр. працював в українських архівах. Проживає у м. Кельн.

¹⁻²Armstark Rudolf. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. Erinnerungen des Metropoliten Vasul' K. Lypkiv'skij. Wiirzburg: Augustinus, 1982. — S. 235.

³Reshetar John S. Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church. В журн.: The American Slavic and East European Review. — 1951. — N 10. — S. 40; Pospislovsky Dimi'try. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1984. — S. 26—27.

⁴Luzhnytskyi G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. В журн.: Ukrainian Review [Великобританія]. — 1988. — N 36(1). — S. 48.

⁵Там же. — S. 50.

⁶Luzhnytskyi G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. — S. 50-51.

⁷Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 39.

⁸Там же. — S. 40.

⁹Там же.; Heyer Friedrich. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Кбіп-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, 1953. - S. 45-46.

¹⁰Miller M. Bolshevik Persecution of the Orthodox Church in the Ukraine. В журн.: Ukrainian Review [Мюнхен]. — 1959. — N 7. — S. 10—11.

¹¹Kischkowsky Alexander. Die sowjetische Religionspolitik und die Russische Orthodoxe Kirche. München: Institut zur Erforschung der UdSSR e. V., 1957. — S. 32.

¹²Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 41—44, 199—200.

¹³Там же. — S. 41—44.; Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. - S. 66-69.

¹⁴Metropolit Lypkiv'skij. Geschichte der Ukrainischen Orthodoxem Kirche. — В кн.: Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 80.

¹⁵ Там же. — S. 45—46; M o r o z i u k R u s s e l P. Antireligious Activity in Ukraine. В журн.: Ukrainian Quarterly. — 1980. — № 36(1). — S. 50.

¹⁶ Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 46—47; B o s i u r k i w B o h d a n R. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. В журн.: Harvard Ukrainian Studies. — 1979—1980. - № 3/4 (1). - S. 95-97.

¹⁷ Там же. - S. 97.

¹⁸ H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 74.

¹⁹ A r m s t a r k R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 47.

²⁰ Там же. — S. 200—209; B o s i u r k i w B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. — S. 98; R e s h e t a r J. Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church. — S. 45—47.

²¹ Там же. — S. 43—44; Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 47-48.

²² Там же. — S. 48.

²³ Там же. — S. 48—49; Reshetar J. Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church. — S. 43—44; Zhukovsky A. Die Ukrainian Autocephalous Orthodox church // Encyclopedia of Ukraine. Volume V. St—Z. Изд. Danylo Husar Struk. Toronto и др.: University of Toronto Press Incorporated, 1993. — S. 351.

²⁴ B o s i u r k i w B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. — S. 99.

²⁵ Zhukovsky A. Die Ukrainian Autocephalous Orthodox church. — S. 351; Subtelny O r e s t. Ukraine. A History. Toronto та ін.: University of Toronto Press. — 1994. — S. 401; H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 87—90; Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 50.

²⁶ Там же; H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 87.

²⁷ Zhukovsky A. Die Ukrainian Autocephalous Orthodox church. — S. 351; L u z h n y t s k y i G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. — S. 47.

²⁸ Duncan P e t e r J. S. Orthodoxy and Russian Nationalism in the USSR, 1917—1988. У збірн.: Church, Nation and State in Russia and Ukraine. Вид. Geoffrey Hosking. London: Macmillan, 1991. — С. 313; B o s i u r k i w B o h d a n R. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936. У журн.: Journal of Ukrainian Studies. — 1987. — № 12(1). -S. 4.

²⁹ M o r o z i u k R. Antireligious Activity in Ukraine. — S. 50.

³⁰ A r m s t a r k R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 57.

³¹ Там же. — S. 57, 145; Zhukovsky A. Ukrainian Autocephalous Orthodox church. — S. 352.

³² A r m s t a r k R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 58.

³³ Там же; H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 108.

³⁴ Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 59—60; B o s i u r k i w B. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936. — S. 6.

³⁵ Там же; Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 60—62; S u b t e l n y O. Ukraine. — S.417; Kappeler Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. Munchen: C. H. Beck, 1994. - S. 196.

³⁶ B o s i u r k i w B. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936. - S. 7.

³⁷ Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 61.

³⁸ Православні схизми-розкол і в ці дані не входять. Таке числове співвідношення найчастіше зустрічалося в роки Другої світової війни. Див.: A l e x e e v W a s s i l i j, S t a v r o u T h e o f a n i s G. The Great Revival. The Russian Church Under German Occupation. Minneapolis, Minnesota: Burgess Publishing Company, 1976. — S. 149.

³⁹ A n d e r s o n P a u l B. People, Church and State in modern Russia. London: Student Christian Movement Press LTD, 1944. — S. 121; P o s p i e l o v s k y D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 43—92, 113—162; H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 90—114. Хайер вважає УАПЦ національно-церковною схизмою; B o s i u r k i w B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. — S. 92—111; L u z h n y t s k y i G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. — S. 56.

⁴⁰ H e y e r F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 75; Z h u k o v s k y A. Ukrainian Autonomous Orthodox church // Encyclopedia of Ukraine. Volume V. St-Z. Вид. Danylo Husar Struk. Toronto та ін.: University of Toronto Press Incorporated, 1993. — S. 354; S a l m o n B. Die ukrainischen orthodoxen Kirchen 1997. — S. 2.

⁴¹ S t b k l G u n t h e r. Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Stuttgart Alfred Kroner, 1983. — S. 733; A n d e r s o n P. People, Church and State in modern Russia. — S. 61; P o s p i e l o v s k y D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume

- One. — S. 52, 55; Русская Православная Церковь в советское время (1917—1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Книга 1. Составитель Герд Штриккер. — Москва: ПроPILEI, 1995. — С. 110—113, 219—224.
- ⁴² Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 65; Anderson P. People, Church and State in modern Russia. — S. 66.
- ⁴³ Luzhnytskyi G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. — S. 56.
- ⁴⁴ Там же. Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 61; Anderson P. People, Church and State in modern Russia. — S. 64—65.
- ⁴⁵ Там же. — S. 65.
- ⁴⁶ Dörmann Hans-Dieter. Die Russische Orthodoxe Kirche in Geschichte und Gegenwart. Wien и др.: Hermann Böblau Nachf., 1977. — S. 236.
- ⁴⁷ Русская Православная Церковь в советское время. Книга 1. — С. 234, 250—251.
- ⁴⁸ Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 66.
- ⁴⁹ Русская Православная Церковь в советское время. Книга 1. — С. 255—259, 267—272. Див. іншу інтерпретацію дат у науковій літературі, наприклад, у: Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 67; Anderson P. People, Church and State in modern Russia. — S. 74.
- ⁵⁰ Heuer F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 108—109; Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 63; Vosurkiw V. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936. — S. II; Zhukovsky A. Ukrainian Autocephalous Orthodox church. — S. 352.
- ⁵¹ Там же. Див. також Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 63; Morozuk R. Antireligious Activity in Ukraine. — S. 53.
- ⁵² Там же. — S. 50; Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 164—165.
- ⁵³ Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 63.
- ⁵⁴ Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982. Volume One. — S. 164, 166.
- ⁵⁵ Там же. — S. 165; Miller M. Bolshevik Persecution of the Orthodox Church in the Ukraine. — S. 12—13.
- ⁵⁶ Там же. — S. 20; Heuer F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 125; Armstark R. Die Ukrainische Autokephale Orthodoxe Kirche. — S. 64—65; Luzhnytskyi G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church. — S. 57—58; Vosurkiw V. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936. — S. 14.
- ⁵⁷ Там же. Ствердження декого з українського руху безбожників, нібито окремі автокефальні приходи в УРСР ще існували у квітні 1939 р., не доведено.
- ⁵⁸ Heuer F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — S. 124—126; Duncan P. Orthodoxy and Russian Nationalism in the USSR, 1917—1988. — С. 134.